

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

До 65-річчя ХДІК

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірник статей

Випуск 2

Харків ХДІК 1994

М. В. Дяченко

УСПАДКУВАННЯ В КУЛЬТУРІ ЯК ПРОБЛЕМА В
ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ /XIX - поч. XX ст./

Ідея необхідності соціокультурного успадкування органічно входила до системи світогляду південних і східних слов'ян періоду Київської Русі. Сама природа цього світогляду, що являв собою своєрідний релігійно-філософсько-етичний комплекс, спрямовувала орієнтацію кожного покоління на збереження соціокультурних надбань минувшини. Народна культура, фольклор виконували роль трансляторів цих надбань. Від покоління до покоління вони відтворювали у просторі й часі етнічні особливості слов'янських племен. З приходом Київської Русі до християнства народнокультурний традиціоналізм почав корегуватися так званою "князівською" культурою, що уособлювала два культурних потоки - греко-римську культуру, головним чином, у візантійській інтерпретації і культуру Близького Сходу, ядром якої були біблійські ідеї. Взаємвідносини "народної", традиційної, і "князівської", інноваційної, культури, бу і досить складними на герені слов'янства: від взаємозалперечення і конфронтації до творчої асиміляції і синтезу цих культур. Врешті-решт християнство у формі православ'я стає домінуючим у цій синтетичній культурі, хоча повністю й не витісняє народну традицію в національно-духовному менталітеті українського народу. Більшість дослідників культури Київської Русі й її прямого спадкоємця - української культури наголошує на відкритості цієї культури до інших культур як Заходу, так і Сходу. Запозичення українською культурою досягнень інших культур, культурне успадкування по лінії двох основних духовних центрів - Афіні і Ієрусаліму - не призвели до втрати етнічної самосвідомості і самотутності українського народу. Навпаки, воно збагачувало національну культурну спадщину. Геополітичне становище України було вигідне для її культурного розвитку, але разом з тим і ускладнювало його - з причин агресивно-загарбницьких тенденцій сусідніх держав. Польській релігійно-культурній експансії протидіяли братства, які виступали за відродження і розвиток культурних традицій доби Київської Русі на тлі православ'я. Пробудження національної самосвідомості в Україні,

боротьба православ'я проти окатоличення народу, необхідність створення інфраструктури освіти і просвітництва в кінці XVI – на початку XVII століть набули етілення в діяльності Острозького культурно-освітнього центру. Просвітники, що належали до нього /князі Острозькі, Г.Смотрицький, В.Суразький, Д.Наливайко, Киприян та ін./, одержувал вищу освіту, як правило, в західноєвропейських навчальних закладах або в Польщі. В контексті ідей Ренесансу і гуманізму вони пропагували ідеї відродження національної культури, очищення її від насильницьких культурних впливів з боку Польщі та Литви.

З кінця XVI століття, як зауважує М.Костомаров, відбувалося інтенсивне ополчення козацької старшини, українського панства. У політичному і культурному відношеннях Польща об'єктивно виступала посередником між Україною і Заходом. Звідси випливали дві протилежні можливості: або ополчення української культури, або заперечення польської культури і дистанціювання від західноєвропейської цивілізації, яка ґрунтувалася на "чужій" вірі, на "латинстві". Звідси, як наслідок, загострювалася і мовна проблема: використовувати латинську мову західноєвропейської науки і багатой культури, що йшла ще від Риму, чи орієнтуватися на архаїчну, змістовно збіднену церковнослов'янську мову, що репрезентувала культуру православ'я. М.Костомаров, протиставляючи дві культури – західноєвропейську і східнослов'янську, звернув увагу на великий вплив на їхній в утрійній зміст різних варіантів християнства: католицизм і протестантизм орієнтують на розвиток науки і техніки, мореплавства, ринкових відносин, світської культури, просвітництва і таке ін.; православ'я наголошує на духовній покорі, стримуванні почуттів, обмеженні мирського життя, визначає цивілізацію як бісовину і таке ін.¹ Особливо відчутною друга тенденція була в набираючому силу Московському царстві, яке все більше і більше, і в політичному плані, і в релігійно-церковному відношенні, намагалось встановити своєрідний протекторат над Україною. Таким чином, перед українським народом, його політичними і духовними лідерами на рубежі XVI–XVII століть гостро стоїла проблема політичної і культурної орієнтації в контексті системи відносин Захід-Схід і тісно пов'язане з нею питання культурного успадкування: як "по вертикалі" /збереження національно-культурних традицій свого народу/, так і "по горизонталі" /запозичення культурних

¹ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К. 1989. – С. 126.

досягненнь інших народів і держав/.

Г.Сковорода уособлював єдність двох напрямів розвитку духовності – народної і книжкової культур. Як відомо, він стояв на позиції сприймання мудрості як своєї, національно-традиційної, так і духовних цінностей культур інших народів – не тільки слов'ян, але й народів Західної Європи та Близького Сходу.

Як зазначає В.Ф.Жмир, на початку XIX сторіччя культурні та політичні традиції, які покладені в підмурок українського національного відродження, мають три складники: по-перше, це українсько-польський напрям польської художньої та історичної літератури; по-друге, це український напрям в російськомовній літературі, вершиною якого є Гоголь; по-третє, власне українська література, історична та політична традиції: художня література, що віддзеркалює буття українського народу, неповторний український фольклор, писемні свідчення, побутові акти, мемуари часів козацьких воєн та Гетьманщини.¹ Загальноєвропейське захоплення романтизмом сприяло українському відродженню, оживленню національного духу. Особлива роль у цьому процесі належить Наддніпрянщині, культурним діячам Слобідської України, які почали активно видавати українські книжки, звертатися до народних джерел. Започаткували новий рух харків'яни і полтавці /80 відсотків українських літераторів 1800–1840 років/². В цей час у Харкові створюється чималий гурт літераторів, публіцистів, істориків, етнографів: Гулак-Артемовський, Квітка-Основ'яненко, Срезневський, Рославський, Лук'янович, Метлинський, Кухаренко, Корсунь, Петренко, Корноцький, Писаревський та ін. Напрямок діяльності цих діячів культури був історико-етнографічним, в центрі її уваги – ставлення до національно-культурної спадщини, проблеми успадкування новими поколіннями надбань минулщини. Важливо зазначити, що вирішенню проблем українського відродження в цей час сприяла діяльність вчених Харківського, а згодом і Київського університетів.

Неперервність просвітництва, культурне успадкування, вироблення менталітету українського народу багато в чому залежали від такого роду мислителів, як Т.Шевченко, М.Гоголь, П.Куліш, М.Костомаров, М.Драгоманов, І.Франко, О.Потебня, М.Грушевський, І.Огієнко та багато інших. Саме завдяки творчості цих коваших представників національної інтелігенції, що репрезентували духовність

¹ Жмир В.Ф. На шляху до себе: Історія становлення української національної свідомості // Філософ. і соціол.думка.-1992.-№2.-С.152

² Там же. – С. 156.

народу, українська культура, незважаючи на втрату Україною державності, не сповзла на позиції духовного холопства.

Питання національно-культурного самовизначення дуже гостро сприймалися українською інтелігенцією. Втративши свою державність, народ України постійно переживав своєрідний "політично-культурний стрес": необхідно було постійно захищати свою самобутність, свої традиції в умовах впливу "державних" культур - російської, польської, австрійської, угорської та ін. Українська культура постійно знаходилася під "протекторатом" інших політично-вільних культур, їй загрожувала культурна асиміляція. На думку М.Хвильового, перед українською нацією постійно виникала одна дилема: чи будемо розглядати своє національне мистецтво як підсобне, резервне, чи, навпаки, найдемо за потрібне підіймати його художній рівень на рівень світових шедеврів¹. М.Хвильовий вважав, що в історії української національної культури переважала перша з цих двох тенденцій - тенденція на "позадництво"². "Позадництво", на думку М.Хвильового, це культурний епігонізм, вид духовного холопства, характерний для деяких українців у ставленні до інших націй і культур і перш за все до культури росіян. М.Хвильовий із розпачем говорить: "Від Котляревського, Гулака, Метлінського через "братчиків" до нашого часу включно українська інтелігенція, за винятком кількох бунтарів, страждала і страждає на культурне позадництво. Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться - дерзати?"

Але серед інтелігенції є й представники культури, які намагаються вийти з полону "позадництва". Це бунтарі й революціонери в сфері національного духу, які, не відрікаючись від свого національно-традиційного, піднімають рівень своєї творчості до рівня кращих зразків європейської культури. До таких інтелігентів, на думку М.Хвильового, треба віднести П.Куліша, який "один маячить

¹ Хвильовий М. Думки проти течії. - Харків, 1926. - С. 48.

² Там же. - С. 50.

світлою плямою з темного українського минулого". Люди такого типу стояли на правдивому шляху, але, стикнувшись з рідним позадництвом, "залишилися трагічними носачами, повними протиріч і помилок"¹.

"Позадництву" українські просвітники в ХІХ столітті протиставляють "культурництво". Так, на думку П.Куліша, "культурник" - це представник національної української інтелігенції, що добре знає культуру свого народу, але разом з тим не цурається інших національних культур і використовує їхні досягнення в інтересах своєї культури. Такого роду запозичення не ототожнюється з епігонством, плазуванням перед інокультурою. В цілому позиція П.Куліша у цьому відношенні співпадає з позицією Т.Шевченка, яскравим виразом якої є його слова: "І чужому навчайтесь, і свого не цурайтесь". "Культурництво" як засіб культурного успадкування і життєтворення П.Куліш протиставляє національно-культурному негативізму. Культурні негативісти - це "руїномани", а саме, та частина інтелігенції, яка вдаючи себе захисником своєї культури, заперечує необхідність взаємозбагачення культур, намагається протиставити свою культуру всім іншим. Як "позадники", так і "руїномани," на думку П.Куліша, відходять від істини, коли проголошують свої принципи як єдино можливі щодо успадкування в культурі.

Але самому П.Кулішеві не легко було стриматися на збалансованій позиції поміж "позадництвом" і "руїноманством". Особливо це стосується оцінки ним культурно-історичної ролі "козаччини". Солідаризуючись з деякими польськими істориками, П.Куліш вважав, що національно-визвольна боротьба на чолі з Б.Хмельницьким була соціальним бунтом варварів, "азіатів" проти більш культурних народів /поляків, литовців, турків/. Виспівуючи проти романтизації козаччини вітчизняними істориками, письменниками і поетами /М.Гоголь, Т.Шевченко/, П.Куліш спростовує, однобічно інтерпретує історичну і соціокультурну роль Запорозької Січі в історії України, називає її "Великою Руїною". Ідеалом національної культури для П.Куліша була культура Київської Русі. Але на змину їй, вважає він, "прийшли наслідники руїни могола", які не створювали, а скоріше руйнували і свою, і чужу культуру.²

¹ Хвилювий М. Думки проти течії - Харків, 1926. - С.50.

² Куліш П.О. Твори: в 2 т.: т.2 - К., 1939. - С.217.

П.Куліш, зауважав М.Драгоманов, "пересолив і нагворив багато зовсім чудного в своїх думках про "козаччину".¹ Але, на його думку, в критичі П.Кулішем "пласивого романтизму" українофілів і їхнього ставлення до старовини міститься і певний момент істини. Козацтво в соціокультурному плані було неоднорідне: поряд із патрістично настроєними, освіченими прощарками воно містило й культурно-відсталі, здатні до деструктивної дії і розбою люд.

Своєрідною спробою утвердження ідеї "культурництва" і водночас заперечення "позадництва" і "руїнництва" була так звана "хуторна" філософія П.Куліша. Поняття "хутір" в його філософії це своєрідний символ української національної свідомості, духовний космос народу, система традицій, його колыска і скарбниця духовних цінностей. "Хутір" як духовно-етнічний комплекс ототожнюється П.Кулішем з поняттям "культура". І в цьому відношенні "хутір" - антипод "цивілізації", яка ототожнюється П.Кулішем з поняттям "город".

П.Куліш відомою відому ще з часів Ж.Ж.Руссо ідею про те, що цивілізація /"городська культура"/ негативно впливає на народні звичаї, мораль і культурні традиції. Він взагалі не проти технічного прогресу і досягнень західної цивілізації. Але він заперечує ті її прояви, які руйнують національні культурні традиції, успадкований спосіб життятворення, загальнолюдську мораль, рідну мову.² П.Куліш наполягає на пріоритеті національної культури у ставленні до інокультур, закликає до наведення порядку в своїй "українській хаті". Він вважає за необхідне широко прилучити молоде покоління до свого українського культурно-етнічного світу, який створювався і відстоювався віками. Український народ, на думку П.Куліша, більшу частину своїх зусиль повинен докласти до вирішення питань відбудови своєї культурної спадщини, свого духовного слов'янського світу. Культурні запозичення, вважає П.Куліш, - важлива умова культурного прогресу народу, але вони не повинні бути штучно нав'язаними, поспіхом запозиченими, чужими до рідного ґрунту.

¹ Драгоманов М.П. Вибране. - К., 1991. - С.490.

² Куліш П. Твори: В 2 т.: Т.2. - С.247

П.Куліш, передбачаючи доіткання в обскурантизм на свою адресу /а вони мали місце насправді/, доводив, що український народ більшу частину своїх зусиль повинен докласти до справи відродження своєї національної культурної спадщини. Але нові покоління, на думку П.Куліша, погано знають свою минувшину і як слід не володіють культурними надбаннями. В надрукованій російською мовою статті "Простонародность в украинской словесности" П.Куліш пише: "Европей для цивилизации не представляет для нас чего-то неизвестного, как для московских славянофилов, которые объявили Запад гнилым и изобрели какое-то русское воззрение на науки и искусства. Мы изучаем дружелюбно все, что выработано другими обществами и народами, но благ для нашего народа ожидаем только от своеобразного развития его собственных сил и от увеличения средств к жизни на его родной почве".¹

Мова народу - серцевина культурної спадщини - була в центрі уваги "культурників" в Україні. І хоча російські великодержавники видавали накази про її заборону, українські інтелігенти попри всі перешкоди намагалися сприяти відродженню і розбудові культурних засад нації. Відповідаючи на досить бруталне зауваження російського критика В.Г.Белінського на адресу української літератури /"Хороша литература, которая только и дышит, что простоватостью крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума."/, П.Куліш писав: "Если бы в самом деле это был ни на что не годный сор, то он бы так и погиб в забвении; украинские простолудины поспали бы, погасили бы еще с полвека. да и усвоили себе великорусскую книжно-народную или народно-книжную речь, подобно каким-нибудь зырянам; а то нет! Язык, не вошедший в великорусскую письменность, выражал жизнь, богатую своими особенностями, и засвидетельствовал свою гармонию и силу во множестве изящных произведений простонародной словесности. Народ неграмотный дорожил своим языком и не захотел с ним расстаться. Продать забвению памятники народного слова оказалось невозможным для людей образованных, да и сама наука книжная заключилась в их спасении."²

¹ Куліш П. Твори: У 2 т.: Т.2. - С. 531.

² Там же. - С. 528.

І. Франко називав П.Куліша носієм "великого, хоч і недуготу духу" і тим самим вважував на складний, суперечливий характер світогляду цього мислителя, який відшукував оптимальні шляхи соціокультурного розвитку свого народу в контексті європейської цивілізації. Але І. Франко, як показав час і історія, був занадто упередженим в оцінці місця і ролі цього мислителя і культурного діяча, коли він називав його "наслідком і з Шевченкових епігонів."¹ На наш погляд, ближчим до істини був М.Зеров, який писав, що П.Куліш був і довіку зостався "лицарем-невмираком" якнайширше інтерпретованої української культурної ідеї.²

К.П.Двірна

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ХАНКІЇДИНИ В РОКИ СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ

/за сторінками місцевої преси 1937 року/

Етап духовного відродження в незалежній українській державі потребує відтворення історичної правди епохи сталінського тоталітаризму. Репресивна хвиля того часу понівечила людські долі, викреслила з історії багато імен - відомих письменників, вчених, громадських діячів, партійних і господарських керівників, а також заховала від людського ока книги, наукові збірники, публіцистичні твори, архівні матеріали, часто навіть ті, які не були протигідні всесильній ідеології режиму.

Сьогодні розкрити реальну картину репресій на Харківщині - це значит глибше усвідомити трагічну долю народу України, відновити людську пам'ять про талановиту інтелігенцію 30-х років, що потрапила в брудні лешата сталінської репресивної машини, змити оте чорне клеймо "ворога" або "дочки чи сина ворога народу" з нащадків.

Слід зазначити, що ця проблема ще не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. Загальні проблеми історичного розвитку в 30-і роки розглядаються в роботах Д.І.Шаповала³,

¹ Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т.- Т.23.- К., 1982.- С. 601.

² Зеров М. Твори: В 2 т.: Т.2.- К., 1990.- С. 276.

³ Шаповал Д.І. У ті трагічні роки.- К., 1990.